

ӘОЖ 821(091)

Ж.Ә. Әбелдаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Zhenis_almaty@mail.ru

XIX ғасыр түрік прозаигі Ахмет Митхат Ефендидің поэтикасы

Мақалада зерттеу нысаны ретінде XIX ғасыр түрік прозасы мәселелері қарастырылады. XIX ғасырда Батыс әдебиетінен енген прозалық жанрлардың түрік әдебиетінде қалыптасуы сөз болып, айрықша XIX ғасырда түріктің әңгіме жанрының қалыптасуында ерекше мәнге ие Ахмет Митхат Ефендидің шығармашылығына ден қойылады, сөйтіп, оның түрік новеллистикасын дамытудағы рөлі анықталады. Шығармаларының тақырыптық-идеялық ерекшеліктері сараланады.

Түйін сөздер: түрік прозасы, Танзимат әдебиеті, меддах, түрік драматургиясы.

Zh.A. Abeldaev

The poetic of Akhmed Mitkhat Efendi the Turkish prosaic of the XIX centuries

In this article is considered the problem of the Turkish prose which based on the works of the famous Turkish writer Ahmet Mithat Effendi in XIX centuries.

Keywords: the Turkish prose, literature of Tanzimat, Meddakh, the Turkish drama.

Ж.А. Абелдаев

Поэтика Ахмеда Митхата Эфенди, турецкого прозаика XIX века

В данной статье рассматриваются вопросы турецкой прозы XIX века на основе творчества известного турецкого прозаика XIX века Ахмеда Митхата Эфенди.

Ключевые слова: турецкая проза, литература Танзимат, меддах, турецкая драматургия.

XIX ғасыр түрік прозасының қалыптасып дамуында Ахмет Митхат Ефендидің өзіндік қолтаңбасы бар. XIX ғасыр түрік әдебиеті, әсіресе прозада ілгерілеушілік көрсетеді. Бұл кезеңде Батыстан енген прозалық жанрлар: әңгіме мен романның түрік әдебиетіне етене еніп, поэзиямен бақталастыққа түсетіндігін анық сездірген-ді. Түрік қаламгерлері Батыстан енген бұл әдеби үлгілерге қызығушылық танытып, сөз өнерін өрбітудің жаңашыл жолына бет бұрады.

Ахмет Митхат Ефенди (1844-1912) – түрік әдебиетіндегі өзінен гөрі өзі өмір сүріп отырған қоғамның мәселесі терең толғандырған қаламгер типінің қайталанбас тұлғасы. Шамамен, қырық бес жылдық құнарлы да өнімді жазушылық өмірінің әр кезеңі оның

мінезіндегі негізгі ерекшеліктерін мен-мұңдалап көрсетіп тұрғандай. Позитивтік ғылымдарға тән қарапайым мектеп кітаптарынан бастап, діни-философиялық тақырыптарға арналған шығармаларына дейінгі түрлі саладағы еңбектері арасында аталмыш ерекшеліктің айрықша көрініс тапқан әдеби түрі – әңгіме мен роман жанры десе болғандай. Өз уақтысын қоршаған ортасымен айналысуға арнаған адам оны тек бақылап қана қоймай, бақылау нәтижелерін биік өремемен өрілген өрнектер арқылы қорытындылап, өз пайымын айналасына түсіндіруді міндет санаған қаламгердің ерте ме, кеш пе, әйтеуір осылай түсіндіріп, халыққа дұрыс жол сілтеуде оған мүмкіндік беретін әдеби түр – проза екендігі оның маңдайына жазылған

болар. Қаламгердің бұл тағдырын анықтайтын екінші бір қасиеті оның сұхбаттасу, түсіндіру секілді баяндау тәсілдерінен ерекше ләззат алатындығында. Сондықтан өз ойын еркін, өз қалауынша түсіндіруде оған ең ыңғайлы түр – проза болды [1, 94].

Осыны түсінген Ахмет Митхат прозадағы алғашқы қадамын очерк жазудан бастаған. «Қыссдан хиссе» (1869) деген атпен жарық көрген алғашқы очерктер топтамасы аз да болса қоғамға моральдық қолдау көрсету мақсатын көздеген-ді. Аталмыш кітаптың екінші басылымы (1870) шыққан жылы, оның «Летаиф-и ривайет» (Қалжың әңгімелер) деген атпен екінші топтама жинағы жарық көре бастады. Тізбекті әңгімелермен қоса бұл топтаманы құраған жиырма тоғыз кітаптың арасында үш роман («Жинли хан – Жын толы сарай», «Бир ажибе-и сайдийе – Ғажап сан», «Чингене – Сыған») және бір драмасы («Эйвах!») бар. Оқиға желісін құрауда, яки шығарманың композициясын түзуде тәжірибесіз болған қаламгер әңгіме уақиғаларын көбінесе француз әңгіме және очерктерінен немесе өзі естіп білген шынайы оқиғалардан алып, өз қалауынша өзгертіп отырған. Жарық көруі жиырма бес жылға созылған бұл топтамасы аз уақыт ішінде очерктен әңгімеге ауысқан болашақ романистің дайындық кезеңі іспеттес. Әрине, осындай кезеңді бастан өткерген Ахмет Митхаттың романға қарай ойысуы шығармашылық шабыттағы табиғи нәрсе. Сөйтіп, оның бұл биіктікті бағындыруы ұзаққа созылмады. Ауқымды сегіз әңгімесімен 1870 жылдары жанталасқа түскен суреткер романға қарай ойысу мақсатында тағы да екі повесть (узун хикайе) жазады. Осылайша, төрт жылдық дайындық тәжірибесін өзіне қажетті уақыт деп тауып, «Хасан Меллах» (1874) атты шытырман оқиғалы романы арқылы роман жанрына ауысады. Осы алғашқы романынан соң, ресми қызметтер, баспа ісі және шежіре жазу секілді бір-бірінен алшақтау һәм өзгеше істермен айналыса жүріп, «Летаиф-и ривайет» топтамасын шығаруды жалғастырады. Роман жазуды еш тоқтатпайды. Қаламы қарымды, өндіре жазатын Ахмет Митхат 1908 жылға дейін 41 роман жазады. Оның повестері арасында (Летаиф-и ривайет топтамасына енген, 1870-1895): «Су-и зан – Жағымсыз пікір» (1870), «Есарет – Құлдық» (1870), «Генчлик – Жастық» (1870), «Тееххұл – Үйлену» (1870), «Фелсефе-и

Зенан» (1870), «Гөнүл – Көңіл» (1870), «Михнет – Кешан» (1870), «Фиркат – Айрылысу» (1870), «Йеничерилер – Янычарлар» (1871), «Өлүм Аллахын емри – Өлім құдайдың бұйрығы» (1873), «Бир герчек хикайе – Болған оқиға» (1876), «Бир фитнекяр – Арандатушы» (1876), «Насиб – Нәсіп» (1877), «Бахтиярлық – Бақытты шақ» (1885), «Обур – Мешкей» (1885), «Бир төвбекяр – Тәубаға келуші» (1885), «Чифте интикам – Қос кек» (1887), «Пара» (1887), «Дипломалы кыз – Диплом алған кыз» (1890), «Долаптан тамаша – Шкафтағы тамаша» (1890), «Еманетчи Сытқы – Сытқыға аманат» (1893), «Ана-кыз» (1895) бар. Ал негізгі романдарына мыналар жатады – «Хасан Меллах яхут сыр ичине есрар» (1874), «Дүнияя икинжи гелиш яхут Истанбулда нелер олмуш» (1874), «Хүсейін Феллах» (1875), «Фелатун бейле Рақым ефенди» (1875), «Кары-коджа масалы» (1875), «Паристе бир түрк» (1876), «Ченги» (1877), «Хенүз он йеди яшында» (1881), «Дүрдане ханым» (1882), «Жинли хан» (1885), «Чингене» (1887), «Гүрджү кызы яхут интикам» (1888), «Шейтанкая тылсымы» (1889), «Гөнүллү» (1896), «Ески мектуплар» (1897), «Хикмет-и педер» (1900), «Жөн түрклер» (1908) [2, 273-275 бб.].

Шығармаларында әлеуметтік мүддені жақтаған қаламгер өзінің прозасы арқылы түрік халқының қазіргі өркениет шарттарына қайшы келетін таным мен өмір сүру дағдысын өзгертуге тырысқан. Сондықтан, оның прозада негізгі көңіл бөлген мәселесі – «ескі наным-сенім, ырымшылдық, зиянды әдеттерді» сынға алу, оқырманға «Батыстың позитивтік дүниетанымы туралы мәлімет беру», «Батыс мәдениеті туралы алғашқы деректерді жеткізу» болатын. «Месаил-и муглака, 1898» (Күрмеулі мәселе) атты романының алғы сөзінде ол роман оқудағы негізгі мақсатты «әрі көңіл көтеру, әрі ғылым үйрену» деген формуламен жеткізеді. Бұл жердегі негізгі ой, задында, танзиматтың атақты жазушы-драматургі Намык Кемальдың драматургияда ұсынған «пайдалы көңіл көтеру» деген тұжырымына сай келеді. Ахмет Митхат оны прозада ұстанған тәрізді. Ол өзінің мақсатына жету үшін уақиғасы Еуропа елдерінде болған романдардың әлдеқайда тиімді екендігіне көз жеткізеді. Оның ойынша, Батыс өркениетімен енді ғана ықпалдасып жатқанда, кез келген өркениет секілді оның да зиянды, һәм пайдалы жақтарының болатындығы, сондықтан

қайсысын алып, қайсысын қалдырамыз деген мәселеде мұндай романдардың пайдалы болады деуі оның дұрыс бағыт ұстанғандығын көрсетеді. Өзінің бірнеше романындағы уақиғаның Еуропа елдерінде өткендігін осындай ұстаныммен байланыстырады.

Оқырманға пайдалы кеңес беруді басты ұстанымына айналдырған қаламгер қазіргі проза техникасына көңіл бөлуді қажет деп таппаған сыңайлы. Әсіресе оның көлемі турасындағы түсінігі тіпті өзгеше. Оның пікірінше, романдағы маңызды нәрсе оның көлемі емес, роман құрылымы мен баяндау тәсілі. Жазушы мұны «Сүлейман Мұслы» (1877) атты романының алғы сөзінде айтып кетеді. Шығарма композициясы тұрғысындағы танымы да тартымды: тақырыптың тек бір кейіпкердің айналасында өрбуі шарт емес, уақиғаның бір-бірімен бітісе қайнасып, шынтуайтында, әрбірі өзге романдарға өзек болатын ауқымды бірнеше уақиғаны қамтитындай жағдайда болуы керек. Уақиғада фантазияның, яғни қиял күшінің күштілігі де ескеріледі. Дейтұрғанмен, қиял шындықпен шенесіп, сюжеті таңғажайып уақиғалар мен кездейсоқ әрекеттерден аулақ болғаны қажет деп түйеді.

Ахмет Митхаттың роман турасындағы ой-пікірлерінен түсінікті болғандай, Танзимат дәуірінде «ұлттық пьеса» деген ұғым болса, «ұлттық роман» деген түсінік те бар, ал ондай романдар өз уақиғасын Ислам жамағатынан ала тұра, көбінесе кейіпкерлерінің жеке өмірін көп қазбалайды. Сондай-ақ уақиға желісі мұсылман қауымының арасында өтіп жатса да кейіпкер өмірімен қоса, қоғам өмірін жоғары қоятын романдар да бар. Жазушы мұндай романдарды «жергілікті роман» деп атайды. Оған мысал ретінде «Мұшахедат, 1890» (Бақылау) атты романымызды жаздым деп ескертеді [3, 72 б.].

Суреткер роман жанры туралы айтқан ой-тұжырымдарын өз романдарында бүкпесіз орындауға тырысқан. Өз ұстанымдарынан тайып кетпеді көздеген. Оқиға табиғатын сақтау ниетінде азап пен қуаныш түсінігін қатар өрбітеді. Композициясын дамытуда ерекше назар аударған тұсы – интрига, мұны сәтті қолданады. Оқырман көңілін аулап, оны қызықтыра түсу үшін уақиға сюжетін қыздырып, қоздыра түсуде ерекше шеберлік көрсетеді. Бұлайша көңіл бөлуі, оқырманға арақидік беріп отырған жалпы мәдени элементтердің жалықтырғыш қасиеттерін те-

жеуге пайдалы болады деп ұғады. Сауатсыз топтың мәдениетін көтеруде үлкен септігі тиген мұндай энциклопедиялық, һәм қарапайым мәліметтерді түпнұсқада беру, сөйтіп, оқырманды өзінің тар құрсауынан шығарып, білім көкжиегін кеңейту мақсатында роман уақиғаларының әртүрлі жағрапиялық ортада өтуіне үлкен көңіл бөледі. Мұндай ортаға үйреншікті болып кеткен Ыстамбұл тақырыбынан өзге тұтастай алғанда Анадолы жері, Сирия, Солтүстік Африка, Балқандар және Батыс Еуропа елдері де енді. Осылайша, Танзимат романына кең мағынадағы экзотикалық құлшыныс та енді деуге болады.

Ахмет Митхат өз романдарында адам психологиясы мен әлеуметтік мәселелерді терең талдауға да ерекше көңіл бөледі. Мысалы, «Хасан Меллах» романының алғы сөзінде былай дейді: «Роман жазудағы мақсатым тек уақиғаны суреттеп қана қоймай, адам психологиясының мәніне терең үңілу еді». Дейтұрғанмен, әдебиет зерттеушілері оның шығармаларында психологиялық талдаулардың сәтті шықпағанын айтады. Танзимат прозасында алғаш рет әлеуметтік мәселелерді көтеріп, оны көп қаузаған да Ахмет Митхат болды. Олардың арасында адамгершілік пен әлеуметтік әділеттілік мәселесі оқ бойы озық тұр. Қаламгер өзінің әр романында, әр әңгімесінде кез келген мүмкіндікті пайдалану арқылы жеке және әлеуметтік мораль қатынастарын күшейтіп, жамандарды жазалау, жақсыларды марапаттау ұстанымынан таймайды. Әлеуметтік әділеттілік мәселесінің басында жеке бастың, яки тұлғаның бостандығы тұр. Танзиматтан бұрын жартылай шешімін тапқанымен, шын мәнінде, Танзиматтан кейін өз жалғасын тапқан «басыбайлы құлшылық, яки жалшылық институтын» өз шығармашылығында (Құлдық, Фиркат, Хасан Меллах, Дүниеге екінші рет келу) қатты сынға алған жазушының бірі осы – Ахмет Митхат болатын.

Әлеуметтік проблемалардың арасында қарастырылған мәселелердің бірі – азаматтық құқық тақырыбы. Мұны әйел теңсіздігі десе де болғандай. Еркек пен әйел арасындағы теңсіздік жазушыны қатты мазалаған мәселенің біріне айналған. Әйел затының еркек атаулыдай оқуға, білім алуға, өз бетінше жұмыс істеп, еркектермен бірдей дәрежеде, тең құқықты еңбек етуі керек деген тезисті ұстанады (Фелсефе-и Зенан, Дипломалы қыз). Танзимат драматургиясында көп қарастырылған «жеңгетайлық ар-

қылы үйлену дәстүрінің қатты сыналуы, үйленетін жастардың өмірлік серігін табу да толығымен ерікті болуы, яғни таңдау құқығының берілуі» секілді тұжырым Ахмет Митхат шығармашылығының негізгі арқауына айналады (Тееххұл – Үйлену). Әйел тақырыбында қаламгерді ойландырған бір тұс – ол әлдебір зәбірлік көру арқылы абыройынан айырылған әйелдің қоғамға қайта оралуы. Қоғамның мұндай әйелдерге деген көзқарасын өзертп, оларға жаман әйел ретінде қарау әдетін қатты сынға алады. Мұндай әйелдердің әдепкі өмірге қайта оралуы, сөйтп, қоғамға бейімделуін жан-тәнімен қорғаштайды. Олардың өзіндік өмір сүруін қамтамасыз ету керек деген сенімде (Михнет – Кешан, Хенүз он йеди яшында) [4].

Ахмет Митхат романдарында көрініс тапқан тағы бір әлеуметтік тақырып – Түркияда «батыстану» үдерісі қандай жолдармен немесе қандай формада жүргізілуі қажет деген пайымға саяды. Батыс мәдениетіне ес-түссіз байланып, оның сыртқы пошымына амалсыз алданған әсіре батысшыл зиялы қауымға қарағанда, бұл мәдениеттің негіздерін байсалдылықпен байыптап, ұлттық болмысын сақтап қалуға тырысқан шын мәніндегі зиялы қауым өкілдерін қызғыштай қорғайды. Сондықтан алғашқы топтағыларды аяусыз сынға алады. Батыс мәдениетінің Түркияға еніп кеткен немесе ілгеріде енетін элементтерін жан-жақты қарастырып, оқырманға олардың қажетті һәм пайдалы тұстарын таныстыруға тырысады (Бежарлық султанлық мы дедин?, Бир төвбекяр, Фелатун бейле Ракым ефенди, Карнавал, Вах).

Түрлі роман жанрларын тәжірибеден өткізген қаламгер Вольтердің алғашқы махаббатын баяндайтын «Жиырма жастағы Вольтер» атты романымен автобиографиялық романға, Жюль Вернді үлгі тұта отырып «Аджаиб-и алем» және «Америка дәрігерлері» атты романдарымен ғылыми-көпшілік романға, «Мүшахедат» романымен натуралистік романға бет бұрады. Оның сәтті шыққан және оқырман жылы қабылдаған «Хасан Меллах», «Хүсейін Феллах», «Сүлейман Муслу», «Йерйүзүнде бир мелек» романдары – шытырман оқиғалы романдар болып табылады. Бұл романдарында романтизмнің ықпалы байқалады. Алайда оның ерекше көңіл бөлген жеке көзқарастары мен бақылау түйсігі оларды реализмге де жетелейтіндей. Бұл реализм –

оқиға орны мен оқиға сюжетін суреттеуде анық көрініс табады.

Ахмет Митхат роман және әңгіме жазу әдістерінде батыс прозасын негізге алса да, өзін қатып отырған оқырман қауымның халық және меддах (түріктің ұлттық театры) әңгімелеріне деген қызығушылығын ескере отырып, осы әңгімелердің әдістерін пайдаланды да бір сәт естен шығармаған. Мысалы, сюжет желісіне үшінші бір кісінің атынан араласып кетуі, оқиға туралы өзінің жеке көзқарасын білдіруі, оқырманға қарата сұрақ қойып, оған өзі жауап беруі – меддах әңгімелерінің әдісін еске салады. Бұдан өзге, шығарма эпилогындағы «марапаттау-жазалау» ережесі халық әңгімелерінің негізгі элементтері екендігі анық. Сондай-ақ түріктің халық әңгімелері мен ертегілеріне тән көптеген мотивтер оның шығармаларына енгендігі сөзсіз.

Ахмет Митхаттың новелла және романдарындағы халық драматургиясының бірі – меддахтың ықпалы әсілі, баяндауда (тахкие) және стилінде анық көрініс тапқан. Меддах әңгімесімен толық үйлесім тапқан «Долаптан темаша» (Шкафтағы тамаша) атты повесін (бүйүк хикайе) есептегенде, өзге повесть және романдарындағы баяндау тәсілі мен стильдік ерекшеліктер меддах стилінде өріліп, оқырманды меддах театрында отырғандай сезімге бөлейді [5]. Мұндай шынайы, һәм оғар баяндау тәсілі қарапайым оқырманның қызығушылығын арттыру үшін таптырмас жол екендігі де өтірік емес. Алайда халық және меддах әңгімелеріне ғана тән мұндай баяндау тәсілі мен тіл қарапайымдылығы бүкіл бір романның бойынан табылуы, әрине, мүмкін емес. Бұл ерекшеліктер, көбінесе диалогтарда, қаламгердің оқырманға арнаған монологтарында көрініс беріп жатады. Ал суреттеу мен талдауға келгенде оның тілі де, стилі де дереу ауырлап, күрделене түседі. Бұл тәсіл – бергісі келген энциклопедиялық мәліметтерді «сауатсыздар да түсіне алатындай дәрежеде» беруді мақсат еткен жазушы үшін таптырмас құрал болуына қарамастан, көркемдік құндылығы соншалықты жоғары дәрежеде болды дей алмайсың. Дейтұрғанмен, шығармаларын өзі жазып, өзі басып, оны өзі баспаға жеткізіп жүрген қаламгердің халқының 70%-ы сауатсыз қоғамда өмір сүргенін ескерсек, шынайы өнер шығармаларын, яғни көркемдік дәрежесі тым

жоғары шығармаларды заманға сай емес деп табуы өте орынды, басқаша әрекет етуі мүмкін емес-ті. Содан болар, Ахмет Митхатты «халық әңгімелерін емес, халық үшін әңгіме жазған» ұлы жазушы болғандығын мойындау қажет-ақ.

Дегенмен, «оның шығармалары, – дейді түрік ғалымы Алим Кахраман, – уақыт өте өзінің пошымын таба бастаған жаңа дүниетаныммен салыстырғанда бұрынғы әңгімеде еш кездеспейтін батыстық түсініктегі еркін ойлауды, үйлену мәселесін, білім және тәрбие, бір-біріне қарама-қайшы дәстүрлерді салыстыра қарастыру сынды проблемаларды көкейкесті ретінде қарастыруымен жаңашыл болды» [6].

Сайып келгенде, XIX ғасыр түрік прозасының дамуына өзіндік бағыт әкелген Ахмет Митхат мырза көркемдік ізденістен гөрі XIX ғасыр түрік социумын тәрбиелеуде ортағасырлық дидактикалық сарынды қайта жаңғырту арқылы түріктің қоғамдық дамуын дұрыс арнаға бұрудың жолдарын іздестірді. Оның шығармашылық поэтикасы Батыс мәдениеті мәйегінен сытылып шығып, ұлттық құндылықтарды уағыздауға бағытталды.

Осылайша, Танзимат әдебиеті XIX ғасырда мазмұндық өзгеріспен қатар пішіндік жаңашылдыққа да қол жеткізді. Түрік әдебиеті мен өнеріндегі модернизациялану үрдісі қарымды қарқын ала бастады [7].

References

- 1 Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı. – İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, cilt 3, 1994. – 94-99 s.
- 2 Hüseyin Tuncer. Arayışlar Devri Türk Edebiyatı – I. Tanzimat Edebiyatı. – İzmir: Akademi Kitabevi, 1996. – 273-275 s.
- 3 Kenan Akyüz. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923. – İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1995. – 69-75 s.
- 4 Ahmet Hamdi Tanpınar. XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi (1949, 6. baskı 1985). – İstanbul. Edebiyat Üzerine Makaleler. – Ankara, 1969.
- 5 Babayev A. Sotsyalniye motivy v sovremennoy turetskoy dramaturgiy. – Baku: Elm, 1982.
- 6 Alim Kahraman. Hikaye. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 1. – İstanbul, 1998. – 494s.
- 7 Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000. El Kitabı. Editör Ramazan Korkmaz. – Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2007. – 39 s.